

Laiklik ve Modern Uluslararası Sistem

A. NURİ YURDUSEV*

Bu çalışmada laiklik kavramı ile modern uluslararası sistemin ilişkisi incelenecektir. Laiklik üzerine yapılan çalışmalarda, laiklik sorunu genellikle tek tek toplumlar özelinde ele alınmakta, bir toplumun laikleşme sürecinden bahsedilirken, uluslararası sistemin topyekün laikleşmesi, veya sistemin laik karakteri, çoğunlukla ihmal edilmektedir. Her ne kadar laikleşme sürecinde toplumlararası etkileşimlerden sözedilse de, laikliğin uluslararası sistemle bağları ve uluslararası sistemin münferit toplumların laikleşmesine yaptığı etkiler fazla incelenmemiştir. Burada laikliğin uluslararası boyutlarını modern uluslararası sistemle bağlantılı olarak göstereceğim.

İlkin, laikliğin genel bir tanımlaması yapılacaktır. Laikliğin gerek Türk literatüründe gerekse dünya literatüründe en çok tartışılan meselelerden biri olmasına ve Türkiye'nin özgül koşullarından dolayı üzerinde farklı ve karşıt toplumsal kesimlerin hassasiyetine rağmen, burada öncelikle bir tanımlama uğraşı içerisine girmenin iki nedeni var. Birincisi; kavramın özellikle Türk yazınında açıklıkla incelenmemiş olması; ikincisi, Rodinson'un ifadesiyle her bilimsel ve düşünsel çalışmanın temelinde yatan, veya olması gereken, 'kullanılan kelimeleri daima tanımlamak ve onları ancak tanımladıkları gibi kullan-

mak' prensibi¹ Başka bir deyişle, modern uluslararası sistemle laikliğin ilişkisini anlamak için bir arka zemin oluşturmak.

Sonra, modern uluslararası sistemden ne anlaşıldığı verilecek ve bu sistemin başta tanımlanan laiklik prensibi ile olan etkileşimleri açıklanacaktır. Tarihsel olarak laikleşme süreci ile modern uluslararası sistemin oluşumu arasındaki olası bağlantılar incelenecektir. Bu bağlamda, hem sistemin genel özelliklerine hem de temel birimlerine bakacağız. Makale, laikliğin sistem içindeki konumu ve sorunlarına eğilerek, bazı kestirimlerle sonuçlanacaktır.

Laiklik Nedir?

'Laiklik' sözcüğünü değişik biçim ve uzanımlarla ele almak mümkün: sadece bir sözcük, bir kavram veya terim, düşünsel bir prensip, toplumsal bir yaşam tarzı,

* A. Nuri YURDUSEV, O.D.T.Ü., Uluslararası İlişkiler Bölümü

1 Rodison'a göre her türlü bilimsel çalışmanın en başta gelen titizliği 'kullanılan kelimeleri daima tanımlamak ve onları ancak tanımladıkları gibi kullanmak' düsturu ile hareket etmiştir. Çünkü, 'hiçbir tanım bizzatıhi diğer bir tanımdan daha 'bilimsel' değildir, her bilimsel tartışmada, herkes mantıkça tutarlı olmak ve tartışma boyunca bundan vazgeçmemek şartıyla, bir tanıma kabul edilebilir.' Bkz. Maxime Rodinson, *Islam and Capitalism*, çev. B. Pearce (London, 1974) ss. 4-5.

hukuksal bir ilke, ve bir dünya görüşü ya da ideoloji...² gibi. Laiklik farklı uzanım ve biçimlerle ele alındığı zaman farklı anlam ve yüklenimlere, ya da vurgulara, sahip olabilir. Bu ifade, laikliğin ya da herhangi bir kavramın, genel-geçer bir tanımının veya evrensel bir anlamının olamayacağı mı demektir? Felsefenin en temel sorunlarından birisi olan bu soruya basit bir evet-hayır cevabının verilemeyeceği takdir edilecektir. Lakin, Platon yahut Kant'ın savunduğu gibi bir kavramın değişmez bir öze sahip olduğunu, insan yaşamının ve dilin tarihselliği ile bağdaşmayan böyle bir önermeyi, doğrulamamız mümkün değil. Yine de, kavramların belli bir anlamsal devamlılığa sahip olduğu, aynı şekilde insan hayatının tarihselliği ve sosyalliği hususuna dayanarak, söylenebilir.

Bu noktada; sözcüklerin anlamının onların kullanılışında olduğunu savunan Wittgenstein ve Collingwood'u takip edebiliriz. Wittgenstein ve Collingwood'a göre, sözcükler ve kavramlar, en genelde dil, nasıl kullanılıyorsa o anlama sahiptirler. Kullanımın ötesinde evrensel bir anlama ve öze sahip değildirler.¹ Bir sözcük, kavram ya da dilin kullanılışını takip etmenin en iyi yolu şüphesiz sözlüklerdir. Dahası, bir sözcüğün kullanılışı ile oluşan anlamı onun farklı uzanım ve biçimlerinde de etken olacaktır. Bu nedenle, laiklik kavramını tanımlamada, sözlük incelemesi, başka bir deyişle, etimolojik analiz iyi bir başlangıç olacaktır.

'Laicisme' sözcüğü Katolik Hıristiyanlığının hakim olduğu halkların dillerinde kullanılır. Dolayısıyla, 'laik' sözcüğü Türkçe'ye Fransızca'daki 'laic' ya da 'laïque' sıfatından geçmiştir. Sözcüğün aslı Latince 'laicus'tur ve

2 Yazarın laikliği, farklı biçimlerde ve bağlamlarda ele alabileceğinden hareketle, üç düzeyde inceleyen bir çalışması mevcuttur. Söz konusu çalışmada, laiklik üzerindeki belirsizliğe kısmen de olsa bir açıklık getirebilmek amacıyla, laikliğin 'teorik' düzey, tarihsel-toplumsal düzey, ve siyasal-hukuksal düzey olmak üzere, üç düzeyde analizi yapılmıştır. Bkz. A. Nuri Yurdusev, 'Laiklik Üzerine', *İlim ve Sanat* (Sayı 27, Ekim 1990), ss. 22-36. Bu yazıda, laikliği tanımlarken daha çok önceki çalışmamdaki 'teorik' düzey kavramsallaştırmasına dayanıyorum.

3 Bkz. L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, çev. G.E.M. Anscombe (Oxford, 1978), par. 43; R. G. Collingwood, *The Principles of Art* (London, 1938), s. 266; ve *The New Leviathan or Man, Society, Civilisation and Barbarism*, revised edition (Oxford, 1992), s. xvii.

'ruhani olmayan', 'kiliseye ait olmayan' demektir. Buradaki 'ruhani olmayan' ile 'kiliseye ait olmayan'ın ne olduğu, bu niteliklemlerle neyin kastedildiği ve nelerin kapsandığı sorunu zaman içinde değişime uğramadıysa da genişlemeye uğramıştır.

Sözcüğün ilk kapsamı, Orta Çağ Katolik Dünyası'nda ruhaniler sınıfının dışındaki insanlar için kullanılmıştır. Katolik Dünyası'nın ruhaniler sınıfı (clerge, din adamları) Re'gulier ve Se'culier olmak üzere iki grupta toplanırdı. İşte, laiklik sözcüğünün kökü ile ifade edilen, sözkonusu iki grubun dışında yer alan ve papaz niteliğine sahip olmayan sâde hıristiyanlardır. Başka bir deyişle, din adamları sınıfının dışında kalan halk yığınlarıdır, 'laymen'dir. Nitekim sözcüğün Yunanca'daki aslı olan laos 'halk', laikos da 'halksal' demektir.⁴

Görüldüğü gibi, laiklik sözcüğünün ilk etimolojik kapsamı kilise camiasına dahil olmayan topluluklardır. Sıfatlarla (laic ya da laïque) nitelenen; somut, gözle görülmür insanlardır. Belli tanımlanmış kişilerin dışında kalanlardır. Bu haliyle, nitelikleme bir topluluğa ait olduğundan, sözcüğün çağrıştırdığı alan oldukça dar kapsamlıdır.

Zamanla sözcüğün çağrışım alanı genişlemiş ve nitelikleme sadece somut, belli maddi kategorileri göstermenin ötesine uzanmıştır. Sözcüğün dar kapsamının dışına taşarak 'dinsel olmayan, ruhani nitelik taşımayan' anlamını kazanmasıyla, sözcükle işaret edilen nitelikleme ve soyutlaşmaya ve genelleşmeye doğru yönelmiştir. Böylece, laikliğin kapsamına 'dinsel olmayan, ruhani nitelik taşımayan' en genel haliyle girmiştir. Burada dikkati çeken nokta; sadece din adamları sınıfının dışında kalan belli toplumsal kesimlerin değil, artık 'din-dışı her şey'in (bu din-dışı her şeyi kişi, kurum, düşünce, anlayış ... vb. olabilir) kapsam dahilinde görülmesidir. Tabii ki, burada 'din-içi' veya 'dinsel' olanın kutsallıkla, insan ve doğa ötesi bir mutlaklıkla tanımlandığını belirtmeye gerek yok.⁵

4 Bkz. A. F. Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul, 1985), ss. 151-152; ve N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul, 1978), ss. 16-17.

5 Dinsel olmanın kutsallıkla ve doğaüstülikle tanımlanması Hıristiyan düşüncesi kadar değilse de İslam düşüncesinde de mevcuttur. İslam düşüncesinde din daha geniş bir anlamı sahiptir. Arapça'da din, İslam öncesi kullanımında, örf

Batı dillerinde 'laik' ve 'laiklik' sözcükleri ile eşanlamı olarak kullanılan diğer bir sözcük de 'secular' ve 'secularism'dir. Seküler sözcüğü Protestan hıristiyanlığının yaygın olduğu halkların dillerinde kullanılır. Sözcüğün aslı Latince'dir ve 'çağ', 'şimdiki zaman', 'bugünkü çağ' anlamına gelen saeculum sözcüğünden türetilmiştir.⁶ Laiklikle ilgili bu dil taramasını diğer dillerde de yapmak faydalı olacaktır.

S. H. Nasr'ın tespitine göre, klasik Arapça ve Farsça'da ve diğer İslam halklarının dillerinde 'laik' ve 'seküler' sözcüklerinin karşılıkları yoktur.⁷ Eğer 'seküler' sözcüğünün orijini olan saeculum 'çağ' anlamına alınırsa, o zaman bunun karşılığı olan Arapça asr sözcüğünün sekülerizmi karşılayıp karşılamadığı sorulabilir. Öncelikle, modern dönemdeki kullanımlarıyla sekülerizm ve türevi sözcüklerden zamansal bir kesit nitelemesiyle 'çağ' anlamını çıkarmak mümkün değil. Dahası, laiklik karşılığı olarak, asr sözcüğüne dayalı 'asrılık' şeklinde türetilen sözcük dilde tutunamamıştır da. Berkes'in deyişiyle, asrılık laikliği karşılamadığı gibi, 'züppelik, köksüzlük, sathilik' anlamına gelmeye başlamıştır.⁸ Gerçi, bütün bu anlamlarda laiklik sözcüğünün çağrışımlarına bir yakınlık görülse de laikliğin tam karşılığını bulmamız mümkün değildir.

Öte yandan, laiklik ile aynı anlam alanında düşünülebi-
lecek diğer sözcüklere de bakarsak, laikliği karşılamak yine mümkün gözüküyor. 'Örfi' sözcüğü ana olarak 'hukuka ait' demektir. 'Dünyevi' sözcüğü 'öbür dünyaya karşın bu dünyaya ait' anlamındadır.⁹ Fakat bu sözcük-

ve adet anlamına gelir. Bkz. *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1977), cilt iii, s. 590. Kuran'da din kelimesi muhasebe, ceza ve hesap; hüküm ve şeriat gibi değişik anlamlarda kullanılır. Bkz. *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Diyanet İşleri Başkanlığı baskısı (Ankara, 1983), 1:3, 2:193, 24:2. Klasik İslam Düşüncesi'nde din vahiyle gelen itikadi ve ameli (teorik ve pratik) kurallar ve hükümler anlamında kullanılır. Bu tanımda kutsallık ve kutsal olmayan birleştirilmiştir.

6 Bkz. Berkes, a.g.e., not 4, s. 16; ve H. G. Cox, *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective* (New York, 1968), s. 16.

7 Bkz. S. H. Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş* (İstanbul, 1988), s. 13; ve *İslam: İdealler ve Gerçekler* (İstanbul, 1985), s. 121.

8 Berkes, a.g.e., not 4, s. 16.

9 Bkz. Nasr, a.g.e., not 7, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, s. 25.

lerin hiçbirisi laiklik ve sekülerizm ile aynı anlamı vermezler. Dolayısıyla, laiklik ve sekülerizm sözcükleri müslüman halklarının dillerine Batı dillerinden geçmişlerdir. Bu saptamanın, laikliğin orijini ve İslam ve müslüman toplumlar üzerindeki pozisyonunu değerlendirme açısından bize önemli ipuçları sunduğu söylenebilir.

Açıkça görülebileceği gibi, 'seküler' sözcüğünün anlamında, kişinin bilfiil içinde bulunduğu ana değerini de bulunuluyor, insanın halen yaşadığı zaman dilimine gönderme yapılıyor ve insan yaşamının öncesi ve sonrası gözardı ediliyor. Zamansal olarak insanın 'önce' ve 'sonra'sına yönelik çağrışımlar, insanoğlunun somut olarak yaşadığı, farkında olduğu anın dışına ilişkin göndermeler dikkate alınmıyor. Bunun doğal uzantısı da, çağrışım alanının; yaşanan, duyulan ve algılanan zamanla doldurulması oluyor. Yani, kişinin 'bugün'ü ve 'bugüne ait olan'ı vurgulanıyor. Kısacası, seküler sözcüğünün etimolojik uzanımları şimdiki zamanı taşıyor.

Bu çerçevede, artık laik ve seküler sözcükleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyabiliriz. Bir bakıma, başta belirtilen spesifik bir toplumsal kesimi adlandırmaktan çok 'dinsel olmayan' her şeyi kapsayan anlamıyla düşünülürse, laik ve seküler sözcükleri 'dinsel olmayan' ve 'bugüne ilişkin olma' özellikleriyle 'dünyevilik'te birleşiyorlar. Eğer 'dünyevilik' gibi bir tanımlama yapılıyorsa, bu 'uhrevilik' gibi bir tanımlamanın da varlığını tazammun edecektir. 'Dünyevi-uhrevi' gibi karşıt ikilemlere dayanan bir kavramsallaştırma, bütün karşıt kavramsallaştırmalar gibi, bir eksen üzerinde yoğunlaştığı zaman pratik olarak, olasılıkla mantıksal olarak da, diğerini dışlayacak demektir. Dolayısıyla, 'dünyevilik'i dışlamaktadırlar. Burada, 'uhrevi' nitelemesinin dinsellikle özdeşleştiği, veya en azından dinsellik alanının kapsamında yer aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Buradan çıkarılacak sonuç, laiklik ve sekülerizm kavramlarının 'dinsel olmayan'da buluştukları olacaktır.¹⁰

10 Burada 'dinsel olan' ve 'dinsel olmayan' nitelemelerini herhangi bir şekilde olumsuzlayıcı veya olumsuzlayıcı içerikle ele almıyorum. Laiklik hususunda, özellikle Türkiye'de, ortaya çıkan karışıklığın, tartışmaların ve hassasiyetin nedeninin böylesi bir olumsuzlayıcı ya da olumsuzlayıcı pozisyon alınmasından kaynaklandığını düşünüyorum. İtiraf etmeliyim ki, önceki çalışmada böylesi bir tavrın izleri var. Bkz. Yurdusev, a.g.e., not 2.

Özetlersek, laiklik dinsel olmayanla ilintilendirildiği için, dinsel olanın karşısında yer almaktadır. Dinsel olanın tanrısal olanla tanımlandığını daha önce ifade etmiş-tik. Tanrı ya da tanrısallıkla dayandırılmayan düşünce ve açıklama biçimleri laik düşünceyi oluşturur. Laiklik; insanın hayatını anlamlandırma ve düzenleme sürecinde dini prensiplere, kendinin ötesinde belirlenen verilere dayanmayarak, kendince koyduğu ilkelere dayanması, insanı ve hayatı öncesiz-sonrasız bugün içinde ve bu dünyada bir fenomen olarak algılamasıdır. C.A von Peursen'in deyişiyle, laiklik 'insanların bütün olarak hayat-larını kavrama ve anlama yönteminde bir değişiklik... in-sanın akli ve dili üzerindeki önce dinsel sonra da metafizik kontrolden ve vesayetten kurtulmasıdır.'¹¹ Berkes'in ifadesiyle, laiklik 'dar anlamında din-devlet ya da devlet-kilise ayrımı sorunu değil, çok daha geniş an-lamda kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma sorunudur.'¹²

Dinsellik tanımlanmayan kurumlar laik kurumlardır. Latince terminolojiyi kullanırsak; laik kurumlar imperi-um veya regnum ve onun çerçevesindeki kurumlardır. Sacerdotium ise dinsel kurumları oluşturur. Laik düşün-ce insan merkezlidir ve hümaniter bir nitelik arzeder. Laik düşünce ve laik insan rasyoneldir, aklın ve rasyonel yöntemin çözümleri ve savları daha geçerlilik taşır. Aklın ve rasyonalizmin laiklik içindeki yerini Marks ve Engels şöyle ifade ederler: 'Sezar'ın hakkı sadece altın-siyasal güç değildir. Bu dünyada özgür akıl diye bir şey de vardır.'¹³ Referanslarını dinden veya tanrıdan alma-yan kişiler sekülerdirler. Lakin insan 'rasyonel, ampirik ve skeptik bir görüş açısı' bulunan, 'dikkatini öteki dün-yadan bu dünyaya' döndüren, 'pratik ve maddi konula-ra' ilgi duyan ve 'pragmatik ve profan bir niteliğe' sahip bir insandır.¹⁴

'Kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulmak' olan laikleşme, aynı zamanda kutsallıkla tanımlanan dinsellikten de uzaklaşma demektir. Laik toplumlar,

11 Cox, a.g.e., not 6, ss. 1, 15.

12 Berkes, a.g.e., not 4, s. 17.

13 Bkz. K. Marks ve F. Engels, *Din Üzerine*, çev. M. Belge (İstanbul, 1966), s. 9.

14 Bkz. D. A. Martin, *The Religious and the Secular: Studies in Secularization* (New York, 1969), s. 52; ve Cox, a.g.e., not 6, ss. 15-16, 54, 61.

sosyal ve siyasal yaşamlarını dinsel ve tanrısal verilerle organize etmeyen toplumlardır. Bu ifadeler, laikliğin dinselliği dışlamayan hukuksal görünümü veya günümüzdeki seküler toplumların dinsel yaşamları ile çelişir gözükse de, tarihsel olarak laikleşme sürecinde tanık olduğumuz vakalardır. Örneğin, Rönesans ile Avrupa'nın seküler Eski Yunan dünyasına dönüş yaptığını söylediğimiz zaman, tanrısal merkezli Ortaçağ sisteminin terkedilişi ifade edilir. Machiavelli'nin siyaseti laikleştirdiğinden bahsederken, siyaset bilimini tanrısal merkezli bir ahlaksallıktan soyutlamasını anlatır. Burada, Machiavelli'nin ahlaksallığı reddetmediğini, bilakis hükümdar merkezli bir moralite getirdiğini belirtelim. Yine aynı şekilde laik yönetimlerle, yönetimin dinsel kurallara dayandığı ve yönetim erkinin dinsel kişi veya kurumlarca kullanıldığı yönetimleri kastederiz. Laiklik; çeşitli biçim ve uzanımlarında bazı dinsellik öğelerini barındırıyor gözükse de, temel olarak dinsellik karşıtı bir söylemdir.¹⁵

Kavramları anlamının en elverişli yollarından birinin onların kullanımına bakmak ve bunun için de sözlük taraması yapmak olduğunu belirterek başladık. Lakin, bir kavramın anlaşılması için salt etimolojik analiz yetmez. Dilin içinde yer aldığı sosyo-tarihsel sürece de bakmak gerekir. Dolayısıyla, bütün kavramlar gibi laikliğin de daha iyi kavranması tarihsel analizi gerekli kılar. Şimdi, laiklik kurumunun oluşumuna bakacağız.

15 Özetle belirttiğim bütün bu ifadelerimin provokatif olduğunun farkındayım. Özellikle popüler söylemde laikliğin 'din ve vicdan hürriyeti' ya da 'din ve vicdan hürriyetinin garantisini' şeklinde algılanması bu spekülasyon görünümü doğuruyor. Dahası, günümüzün bazı laik toplumlarında din ve vicdan hürriyetinin varlığı da buradaki karışıklığın artmasına yol açıyor. Halbuki, dinsel olmayan anlamıyla laikliğin din ve vicdan hürriyeti ile çatıştığı çıkarılabilir. Din ve vicdan hürriyetinin laiklikle değil demokrasi ile bağlantılı olduğunu söylemek daha yerinde bir saptama olsa gerek. Günümüzün din ve vicdan hürriyetine sahip laik toplumları aynı zamanda demokratik ve çoğulcu toplumlardır. Demokratik olmayan ama laik olan toplumlarda, başka bir çok hürriyet gibi, din ve vicdan hürriyetinden de bahsedilemez. Eğer daha provokatif olmak gerekirse, 'Laiklik dinsizlik midir?' şeklinde bir soruya 'Evet' cevabı verilebilir, tabii ki 'din'i tanrısal ve uhrevi içerikle tanımlamak kaydıyla. Laikliğin dinsizlik olmasında yanlış olan bir şey yoktur. Çünkü, tanrısal ya da tanrıtanımsızlığın bizatihi bir diğerine herhangi bir üstünlüğü yoktur.

Laikliğin Tarihsel Gelişimi

Laikliğin 'dünyevi-uhrevi', 'dinsel-dinsel olmayan' ikilemi bağlamında tanımlandığını ortaya koymuş bulunuyoruz. Tarihsel olarak, bu ve benzeri ikilemlerin insan düşüncesinde ve sosyal yaşamda ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını kesinlikle belirleme imkanımız yok. Platon ve Sokrat'ta açık ifadesini gördüğümüz 'görünen-ideal', 'üst benlik-alt benlik' ikilemlerinden hareketle insan düşüncesinde ikilemlerin ortaya çıkışının hayli eski olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatta, Russel'a göre bu ikilemler biraz daha önceye, Parmenides'e, kadar götürülebilir.¹⁶ E. Durkheim, W. James E.D. Starbuck ve A. Hardy gibi bazı antropologlar, teologlar ve biyologlar insanın bir manevi ve bireysel yaşamı, bir de sosyal ve kolektif, bir ruhi-manevi bir de bedeni-nefsi yönü olduğunu -dolayısıyla dinsel-dinsel olmayan ikileminin insan tabiatıyla oluştuğunu savunurlar.¹⁷ Şüphesiz, insanın düşüncesinde ve bireysel ve sosyal yaşamda ikilemlerin varlığı başka şeydir. Laikliğin oluşması daha çok bir eksenin, yani dünyevi olanın ve dinsel olmayanın uhrevi ve dinsel olana karşı öncelenmesinin bir sonucudur.

Dünyevi-uhrevi ve dinsel-seküler ayrımının Hıristiyanlığın doğuşu ile oluştuğu genellikle kabul edilen bir görüştür. Bu görüş için kitabi dayanaklar da vardır. En çok iktibas edileni de 'Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin'¹⁸ düsturudur. Kilise-devlet, veya dini otorite-dünyevi (seküler) otorite, şeklinde bir ayrım dördüncü yüzyılda Roma imparatorluğunun Hıristiyanlığı kabulüne kadar yoktur. O zamana kadar, gerek Roma imparatorluğu ve Eski Yunan dünyasında, gerekse ilk Mezopotamya uygarlıklarında, Hint dünyasında ve Çin imparatorluklarında böyle bir ayrım yapılmamıştır.

16 Bkz. B. Russel, *History of Western Philosophy and Its Connections with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day*, (London, 1954), s. 141.

17 Durkheim'in *Elementary Forms of Religious Life* (1911), James'in *Varieties of Religious Experience* (1902), Starbuck'ın *The Psychology of Religion* (1899) ve Hardy'nin *The Spiritual Nature of Man* (1979) kitapları özellikle dikkati çekenlerdir.

18 Matthew, 22: 21. Bu düstur bütün Incil versiyonlarında hemen hemen aynıdır. Burada Oxford Üniversitesi ile Cambridge Üniversitesi'nin ortak baskısından alıntılanmıştır. Bkz. *The New English Bible: New Testament* (Cambridge ve Oxford, 1961), s. 41.

Roma imparatorluğunun Hıristiyanlığı kabulünden önce, sözü edilen toplumlarda, imparatorlar ve yöneticiler dinsel fonksiyonlar üstleniyorlar ve dinselikle veya tanrısallıkla özdeşleştiriyorlardı. Yöneticiler, ya halkın tanrı önündeki temsilcisi ya da kutsallığın sahibi olarak görülüyordu. Örneğin, Çin imparatorlarının diğer adı 'Cennetin Oğlu' idi. Kısacası toplumun dini ladinini karakteri ayrılmamıştı. Gerçi, Kudüs'ün İ.Ö. 586'da düşmesinden sonra, Yahudilerin politik ve sosyal bağılıklarından ayrı olarak özgül bir dini aidiyeti korudukları ve böylece dini-dünyevi otorite ayrımını hazırladıkları söylenebilir. Yahudilikten sonra gelen Hıristiyanlık bunu kurumsallaştırdı.

Dördüncü yüzyılın sonu ve beşinci yüzyılın başına gelindiğinde Hıristiyanlık sade bir inanç olmaktan çıkıp kurumsallaşmıştı. Yani, Hıristiyanlık kendi yönetimini, bürokrasisini, hiyerarşik yapısını ve kendine has gelir kaynaklarını oluşturmuştu. Dini ve dünyevi otoritenin ayrışmasının Hıristiyanlığın kurumsallaşması ile kesinlik kazandığı açık. Guizot'a göre, dini ve seküler otoritenin ayrışması Kilise'nin barbar işgallerine karşı üretmiş olduğu bir tür çözümdür.¹⁹ Hıristiyanlığın kurumsallaşması ile oluşan dini ve dünyevi otorite ayrışması her iki otoritenin birbirini tanıması, her ikisinin, sınırları açıkça belli olmasa da, kendi yaşam alanlarına sahip olması ve dahası her ikisinin de insan ve toplum üzerinde söz sahibi olmasıdır. Değilse, bazılarının sandığı gibi Hıristiyanlığın özünün, toplumsal yaşamla ve bu dünya ile ilgisi olmayıp sadece vicdani sahada ve öteki dünya ile ilgili olduğu şeklinde bir ayrışma değildir.²⁰ Hem Sezar'ın hem de Tanrı'nın hakkı vardır. Kurumsallaşma ile oluşan otorite ayrışmasında bir denge söz konusudur. Beşinci yüzyılın sonunda Papa Gelasius bu eşit statüyü şöyle ifade etmişti: 'Bu dünya kraliyet gücü ve Kilise'nin kutsal otoritesinden oluşan iki kılıç tarafından yönetilir.'²¹ Bu 'iki kılıç' anlayışı modern dönemle gelişen laikleşme sürecine kadar sürer.

19 Bkz. F. Guizot, *History of Civilization in Europe* (London, 1911), ss. 41-42, 47-48.

20 Örneğin, bkz. M. Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı* (İstanbul, 1979), ss. 172-173. Soysal'a göre modern dönemle ortaya çıkan laikleşme hareketi Hıristiyanlığın özüne dönüşür.

21 Alıntılanayan G. Barraclough, *History in a Changing World* (Oxford, 1957), s. 98.

Her ne kadar Papa Gelasius iki kılıcın dünyayı yönetmede eşit statüye sahip olduğunu belirtmişse de, Roma imparatorluğunun çöküşünden sonra zamanla denge Kilise lehine bozulmuştur. Aslında dini ve dünyevi otorite ayırımının ilk örneklerinden birini veren Saint Augustine Kilise'nin üstünlüğünü şek ve şüphesiz olarak ortaya koymuştu. Augustine'e göre bu alemde iki ülke vardır: Tanrı Ülkesi (De Civitate Dei) ve Yeryüzü Ülkesi (De Civitate Terra). Asıl olan Tanrı Ülkesi'dir ve insanın amacı onunla birleşmektir. Kilise ile Tanrı Ülkesi özdeşleştirilmiştir.²²

Bütün Orta Çağ boyunca bu dengenin Kilise lehinde olduğu tarihsel olarak genellikle kabul edilen bir vaka. Öyle ki, Kilise'nin asıl egemenliğe sahip olduğu, gerçek gücün Kilise'de bulunduğu bile söylenir. Anglikan tarihçi, J. N. Figgis'e göre, Orta Çağlarda 'kilise herhangi bir devlet değildi, devletin kendisi idi; devlet ya da sivil otorite (başka bir otorite birimi daha tanınmadığından) kilisenin sadece polis şubesiydi.' Figgis kilisenin, 'bugünkü anlamıyla Orta Çağların gerçek devleti' olduğunu belirtir.²³ Figgis'in saptamaları abartılı gibi gözükabilir, lakin genel olarak belli bir gerçekliği vardır. Batı'da Roma imparatorluğu dağıldıktan sonra feodalitenin oluşması, güçlü bir merkezi otoritenin bulunmaması, lokal otorite birimlerinin evrensel bir bürokrasiye sahip olan Kilise karşısında etkinliklerinin zayıf kalması, mübadelenin oldukça sınırlı olduğu kapalı bir ekonomik yapı Kilise'nin muazzam bir güce kavuşmasına neden oldu. Kilise'nin en büyük toprak sahibi olması da otoritesini besler. Özetle, Avrupa'da Kilise'nin otoritesi kapsayıcı olan evrensel bir karakter arzeder. Tek bir Hıristiyan Ülkesi (Societas Christiana) vardır.

Ondördüncü yüzyıldan itibaren Kilise lehine olan ayrışmada dengelenme başlamışsa da, onaltıncı yüzyıla kadar devlet ve kilisenin iki önemli otorite merkezi olduğu düşüncesi bütün Avrupa toplumlarında yerini korumuştur. Kral VIII. Henry'nin 1534'de ilan ettiği Act of Supremacy (Hakimiyet Şartı) sonucu ulusal bir kilise oluşturması kilise-devlet dengesinin devlet lehine değiştiğinin, yani laikleşmenin başladığının ilk belirgin örneğidir.

22 Bkz. Saint Augustine, *The City of God*, 2 cilt, çev. J. Healey (London, 1945).

23 J.N. Figgis, *Studies of Political Thought: From Gerson to Grotius*, 2. baskı (London, 1923, s. 15).

Protestan Reformasyonu ile iki kılıç doktrininin yerini tek egemen devlet doktrini aldı. Başka bir deyişle, her devletin kendi dini olduğu prensibi kabul edilmiş oldu. Onyedinci yüzyıl ortasında artık devletin tek hakim güç haline geldiği ve dinsel kurumların da buna tabi olması gerektiği yerleşmişti. Bunun en bariz ifadesini Hobbes'da görebiliriz. Hobbes'a göre, din adamları öğretilerini 'insanların vicdanlarına baskı' ile değil, 'bilgelik, alçakgönüllülük, sarıh doktrin, ve samimi diyalogla, ve doğa bilimlerinin bastırılmasıyla değil, doğal aklın rehberliğiyle' yürütmelidir.²⁴

Özetle, tarihsel olarak laikliğin yerleşmesi Orta Çağ toplumsal düzeninin çözülmesiyle başlar ve laikleşme süreci aynı zamanda Kilise'nin etki ve nüfuz alanının daralması sürecidir. Dinsel olanın simgesi olan güçlerle dinsel olmayan güçlerin mücadelesi sonucunda dinsel olanın kaybetmesidir modern dönemin laikleşme süreci. Laikleşme, Martin'in saptamasıyla, bir bütün olarak dini kurumların güç, servet, etki, denetim alanı ve prestijlerinde bir düşüştür. Berkes'in ifadesiyle, dinsel olanın, 'kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitimsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi' ve toplumsal alandan soyutlanarak, Soysal'ın deyişiyle, 'vicdanlara itilmesi' ile laikleşme süreci doruğuna ulaşır.²⁵ Kilisenin toplumun yönetiminde bir ortak konumundan gönüllü bir organizasyon konumuna indirgenmesiyle Avrupa'da laikleşme tamamlanmıştır. Bu süreci daha iyi anlamak için şimdi modern uluslararası sisteme bakalım.

Modern Uluslararası Sistem ve Laiklik

'Modern uluslararası sistem'le Batı Avrupa'da onaltıncı yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan ulus-devletlerin oluşturmuş olduğu sistemi kastediyoruz. 'Uluslararası sistem' ise, en geniş anlamıyla birden çok örgütlü kolektif birimlere bölünen ya da birden çok sosyo-politik aidiyetlere ayrılmış insanların oluşturduğu sistem olarak tanımlanabilir. 'Sistem' sözcüğü ile de eylem ve hareketleri birbirini etkileyecek veya birinin eylemi diğeri için dikkate alınması gereken bir faktör olacak kadar ilişki

24 T. Hobbes, *Leviathan*, yayına hazırlayan C. B. Mcpherson (Harmondsworth, 1968), s. 711.

25 Bkz. Martin, a.g.e., not 14, ss. 15,2 48; Berkes, a.g.e., not 4, 21; ve Soysal, a.g.e., not 20, s. 171.

içinde bulunan elementler ya da üyeler topluluğunu anlıyoruz. Bu çerçevede, ilişkileri karşılıklı bir bağımlılık içeren onaltıncı yüzyıl sonrası Avrupa devletler sistemi modern uluslararası sistemin nüvesini oluşturmuştur. Bu sistem, temel elementi olan ulus-devletin zamanla Keşifler ve Kolonyalizm ile Avrupa ötesine genişlemesi veya Avrupa dışındaki topluluklar tarafından benimsenmesi ile bütün dünyaya yayılmış ve İkinci Dünya Savaşı sonunda de-kolonizasyon hareketiyle de dünya ölçeğinde evrensellik kazanmıştır. Modern uluslararası sistem bugün içinde yer aldığımız sistemdir.²⁶

Modern uluslararası sistemin en belirgin ve ayırıcı özelliklerinden biri laik bir sistem olmasıdır. Öncelikle modern uluslararası sistemin temel elementlerini oluşturan ulus-devletler, daha önce de belirttiğim gibi, iki kılıç doktrinini kaldırarak tek otorite anlayışını getirmiştir. Yeni oluşan bu otorite birimi dinsel referansların ağırlıkta olduğu bir birim değildir. Dahası, otoriteye sahip olan dinsel kişi ya da kurumlar da değildirler. Dolayısıyla, sistemi oluşturan elementler seküler birimlerdir. Onun içindir ki, modern uluslararası sistemin laik olduğunu söylüyoruz. Tabii ki, buradan bugün için sistemin bütün birimlerinin seküler olduğunu söyleyemeyiz, ama çoğunluğun seküler olduğunu ve çoğunda da seküler otoritenin oldukça fazla ağırlığa sahip olduğunu ifade edebiliriz. Daha da önemlisi, üyelerin hepsinin onaltıncı yüzyıldan itibaren, Orta Çağın dinsel formülasyonuna göre değil, seküler otoritelerin geliştirdiği ulus-devlet modeline göre politik örgütlenmeye gitmesi. Hatta, öyle ki, bir zamanlar seküler otoritelerin üzerinde olan, Katolik Kilisesi bile bugünkü uluslararası sistemin temel örgülenmesini benimsemiş ve egemen bir ulus-devlet ola-

26 Sistem, uluslararası sistem ve modern uluslararası sistem kavramları ve modern uluslararası sistemin doğuşu ve gelişmesi konusunda Uluslararası İlişkiler disiplininde burada değinilemeyecek kadar fazla bir literatür birikimi vardır. Bu kavramların öz bir analizi için, bkz. A. Nuri Yurdusev, *System Theory and International Relations: Three Major Conceptualisations*, Master Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Ankara, 1991); 'The Concept of International System as a Unit of Analysis', *METU Studies in Development* (cilt. 21, sayı. 1, 1994), ss. 143-174; 'Uluslararası İlişkiler Öncesi', A. Eralp ve diğerleri ile birlikte, *Uluslararası İlişkiler Kuramı: Temel Yaklaşımlar* kitabı içinde (İstanbul, 1996 çıkacak); ve *The Concept of Civilization and the Study of International Relations: With Special Reference to the Work of Arnold J. Toynbee*. Doktora Tezi, Leicester Üniversitesi (Leicester, 1995).

rak, sembolik de olsa, kabul edilmiştir. Aynı şekilde, günümüzün uluslararası sistemini sorgulayan dinsel ağırlıklı akımlar da amaçlarını ve politik ifadelerini günümüzün herhangi bir ulus-devlet yapısını ele geçirme ile gerçekleştirme çabasındalar.

Modern uluslararası sistemin laikliği salt üyelerinin seküler karakterinden kaynaklanmıyor. Bunun yanında, genel olarak sistemin işleyişinde dinsel referanslardan ve kurumlardan ziyade seküler referansların ve kurumların kullanılmasından da kaynaklanmaktadır. Sistemin işleyişinde, örneğin Orta Çağdaki konsiller, kardeşler-kafirler ayrımı gibi dinsel mekanizmalar değil, diplomasi ve mütekabiliyet gibi dinsel işleme sahip olmayan mekanizmalar ağırlıktadır. Esin kaynağının temelinde tanrısal ve dinsel öğelerden ziyade insanal ve dinsel unsurlar vardır. En önemlisi de, sistemin bütün olarak dayandığı genel bir dinsel söylem yoktur.

Laiklikle modern uluslararası sistemin doğuşu arasında iki yönlü bir ilişki vardır. Laikleşme modern uluslararası sistemin oluşumuna katkıda bulunurken, sistemin ortaya çıkması da laikliğin gelişimine katkıda bulunmuştur.

Laikliğin modern uluslararası sistemin gelişimine katkısını kısaca incelersek, her şeyden önce, ulus-devletin oluşumunda ve güçlenmesinde laikliğin rolü konusunda genel bir kabul olduğunu görürüz. Laikliğin, yakın kavramları olan rasyonalizm ve humanizm ile beraber, ulus bilincinin oluşmasının önünü açtığı söylenir.²⁷ Orta Çağın güçlü otoritesi olan Kilise'nin etkisi azalmadan, tek bir Hıristiyan ülkesi (Respublica Christiana) anlayışı yıkılmadan, tek tek ulus-devletlerin oluşması mümkün değildi. Bu durumda Lerner'a hak verebiliriz: 'Modern uluslararası sistem, modern karakteri gereği, Tanrı öldüğü zaman doğdu.'²⁸

27 Örneğin, bkz. J. Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, çev. S.G.C. Middlemore (London, 1944), s. 81-82, 120; O. Chadwick, *The Secularization of European Society in the Nineteenth Century* (Cambridge, 1975), s. 264; H. Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background* (New York, 1944), ss. 11, 119-120, 192, 196, 215-218; A. J. Lerner, 'Transcendence of the National Identity and the Terrain of the Divine', *Millennium: Journal of International Studies* (cilt. 20, sayı. 3, 1991), ss. 407-427; ve M. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays* (London, 1962), ss. 1-2.

28 Lerner, a.g.e., not 27, s. 407.

Sistemin doğuşunda olduğu gibi Avrupa dışına yayılıp globalleşmesinde de laikliğin rolü görülebilir. Laik olmayan, Hıristiyanlığa dayanan bir sistem dahiline diğer Hıristiyan olmayan toplulukların alınması, tahmin edilebileceği gibi, oldukça zordur. Halbuki, seküler bir temelde Avrupalıların diğer topluluklarla ilişki kurmaları ve onların da bazı kurumlarda ve ortak bir çerçevede anlaşmaları daha kolaydır. Nitekim onyedinci yüzyıla kadar 'Avrupa' ve Hıristiyan Ülkesi' sözcükleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır.²⁹ Avrupa'nın yayılma sürecinde bu iki sözcüğün eş anlamlı kullanılması terkedilmiştir. Avrupalılar artık oluşturmuş oldukları devletler sistemini 'Hıristiyan' yerine 'Avrupalı' nitelemesiyle tanımlamaya başlamışlar ve ondokuzuncu yüzyıla gelince de niteleme 'medeni' şeklini almıştır.³⁰ Görüldüğü gibi sistemin laik karakteri genişleme sürecinde önemli etkenlerden biridir.

Diğer yandan, modern uluslararası sistem laikleşme sürecine, gerek genel olarak, gerekse tek tek toplumlar özelinde yardımcı olmuştur. Öncelikle, laikleşme için gerekli olan Kilise'nin evrensel otoritesinin yıkılması ancak modern uluslararası sistemin birimlerinin, yani ulus-devletlerin, ortaya çıkması ile mümkün olmuştur. Ulus-devlet öncesi var olan çeşitli feodal birimler böyle bir rol üstlenememişlerdir. Evrensel Kilise otoritesinin yıkılmasını sağlayan ulus-devletin çekirdeği olan Orta Çağ krallarının evrensel otoriteye karşı, yeni gelişen ticaret sınıfı ile işbirliği yapmasıdır. Daha önce de belirttiğim gibi, İngiltere'den başlayarak ulus-devletler zamanla ulusal kiliselerini oluşturmuşlar ve Kilise'nin evrensel otoritesine son vermişlerdir. Dahası, laikleşmeye engel olan iki kılıç doktrini de ulus-devletler tarafından dinsel otorite aleyhine tek kılıç, tek hükümler devlet, doktrinine dönüştürülmüştür.

Yine, sistemin Avrupa üssünden diğer kıtalara yayılması farklı ve birden fazla dinsel referanslara sahip olan topluluklarla ilişkilerin nasıl yürütüleceği sorununu gündeme getirmiş ve bu da Avrupa'da laikleşme sürecini hızlandırmıştır. Chadwick'e göre Avrupa'nın sekülerizasyonu, öteki nedenler yanında Avrupalıların dünyanın

29 Bkz. D. Hay, *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburgh, 1957), s. 54-55.

30 Bkz. G.W. Gong, *The Standard of 'Civilisation' in International Society* (Oxford, 1984), s. 4.

başka dinlerini ve kültürlerini tanımlamalarıyla bağlantılıdır.³¹ Başka başka din ve kültürlerle karşılaşmaların insanların kendi din ve kültürlerinin tek ve mutlak din olmadığını görmelerine ve inançların zayıflamasına neden olabileceği dikkate alınır Chadwick'in bir ölçüde haklı olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuçlarsak, yukarıda kısaca açıkladığımız gibi laiklikle modern uluslararası sistem arasında karşılıklı bir ilişki var. Daha doğrusu sistem seküler karakterde bir sistem. Bunun bugün de geçerliliğini sürdürdüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Sistemin üyeleri arasındaki ilişkilerin ağırlıklı bir bölümü dinsel referanslarla yürümüyor. Lakin, bu ifadelerden sistem dahilinde seküler yapıya ters düşen üyelerin olmadığı yargısını çıkaramayız. Bunun nedeni, paradoksal bir şekilde, sistemin hükümler ulus-devlete dayalı anarşik yapılanmasından kaynaklanıyor. Anarşik yapılanmada, prensip; hiç bir üyenin diğerinin iç işlerine müdahalesinin olmamasıdır. Ulus-devletlerden oluşan modern uluslararası sistem laik bir sistem, ama anarşik yapılanma ona bir dereceye kadar çoğulcu bir özellik de kazandırıyor. İşte, bu yapılanma tek tek üyelerin seküler olmayan unsurları barındırmasına olanak sağlamaktadır. Fakat, yapısı gereği anti-laik unsurlara yer verebilen sistemin, bu yapılanmanın kendisine yönelik seküler olmayan hareketlere ise müsamaha gösteremeyeceği de açık. Zira, laik ve dinsel sistemler tanımı gereği birbirini dışlar.

Problemi böyle koyunca şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Modern uluslararası sistem laik bir sistem olmak durumunda mıdır? Başka bir deyişle, laiklik modern uluslararası sistemin tanımlayıcı özelliklerinden midir? Bu soruya 'evet' cevabı verilebilir. Öncelikle modern uluslararası sistem bir ulus-devlet sistemidir. Ulus-devlet de, tarihsel süreç içinde, yukarıda değinildiği gibi, seküler bir birim olarak ortaya çıkmıştır. Ulus-devlet dinsel otoritenin bastırılması sonucunda oluştuğu ve vatandaşlarının toplumsal aidiyetini sınırladığı için, laik olmayan ve tanımı gereği evrensel-sınırsız aidiyet sunan dinselliği dışlamaktadır. Bu durumda, eğer uluslararası sistem dinsellik eksenini ağır basan bir yapılanmaya dönüşürse, bunun modern uluslararası sistemden farklı bir uluslararası sistem olacağı sonucuna varabiliriz.■

31 Chadwick, a.g.e., not 27, s. 264.